

The Journal of Academic Social Science Studies

JASSS

International Journal of Social Science

Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2726>

Number: 33 , p. 379-392, Spring I 2015

MUHYİDDİN İBNÜ'L-ARABÎ'DE ARŞ TASAVVURU VE İSTİVÂ MESELESİ

IBN ARABI'S ENVISION OF THE THRONE AND THE PROBLEM OF SITTING OF GOD UPON THE THRONE

Yrd. Doç. Dr. Veysel AKKAYA

Sabahattin Zaim Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

Özet

Arş ve Hakk'ın ona istivâ etmesi, teşbih ve teccimi çağrıştırmaları sebebiyle ulemânın izahında zorlandığı meselelerden biri olmuştur. Hatta İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren konu ile ilgili kitaplar kaleme alınarak, mesele açıklanmaya çalışılmıştır. Selef âlimleri arşın "taht" manasına geldiğini söyleyerek, âyet ve hadislerdeki ifâdeleri yorumlamazken, sonraki dönemlerde yorumlar yapılmış ve arş ile anlatılmak istenenin "mülk" olduğu belirtilmiştir. Sonraki dönemlerde Sünnî kelimcilerin çoğu, her iki manayı kapsadığı kanaatine varmışlardır. Muhyiddin İbnü'l-Arabî de her iki mananın, bir diğerini tamamladığı görüşünü benimseyenlerdendir. O arş ve istivâ ile ilgili âyet ve hadisleri, tehzîh çerçevesinde yorumlamakla birlikte, teşbih kısmını tamamen yok saymak yerine, teşbih içeren ifadeleri, âyet ve hadislerde kullanıldığı ölçüde ve tehzîhe yakın bir şekilde anlamak gerektiği kanaatindedir. Ayrıca arş kavramına farklı anlamlar yükleyerek, çok yönlü ve zengin bir arş tasavvuru ortaya koymuştur. Arş feleklerden biri kabul eden İbnü'l-Arabî, bu konuda İslam filozofları ile aynı fikri paylaşıyor gözükmese de, onun felekten kastı aynı olmayıp, sembolik bir anlam ifade eder. Ona göre arş feleği, filozofların zannettiği gibi görülebilir âleme ait olmadığı için, ancak manevi keşifle bilinebilir. Arş, aynı zamanda varlık mertebelerinden biridir. Cisimler âleminde bütün cisimleri kuşatan en büyük ve ilk cisimdir. Bu cismin bir de ruhu vardır. Arşın cismi taht manasını anlamamızı sağlarken, ruhu da mülk manasını anlamamızı kolaylaştırır. Ona göre Hakk'ın arşa istivâsı, bir padişahın tahta oturması gibi anlaşılabilir. Bu istivâ Hakk'ın yüceliğini ortaya çıkarmasıdır. Arş âlemde ilâhî yönetimin merkezidir. Arşın insandaki tekâbülü, taht manasında kalbe karşılık gelirken, mülk manasında bedene karşılık gelir.

Anahtar Kelimeler: Arş, İstivâ, Taht, Mülk, Tenzîh

Abstract

The nature of Throne (*Arsh*) and sitting of God upon it (*istivâ*) has been one of the crucial matters discussed between scholars. Because sitting upon of God connotes anthropomorphism. From the very beginning of Islam up to these days it has been a controversial issue. The first period scholars said that the "arsh" means "throne", but they abstained from interpreting the the Qur'anic verses and Prophetical Sayings (*Hadith*) which denote to this term. In later interpretations the term *Arsh* was interpreted as "sovereignty" (*mulk*). In short, most of Sunni theologians has been convinced that it

covers both meanings. Ibn Arabi also is among the scholars who are in the opinion that both meanings complete one another. He, on one hand tried to interpret the Qur'anic verses and prophetic sayings related to Throne and sitting of God upon it from a perspective which insists on the unresemblance of God, and also tried to understand and interpret the anthropomorphic verses in accordance with the unresemblance of God without ignoring resemblance of Him. On the other hand he ascribed different meanings to the concept of 'Throne' and put forward a rich or multi-dimensional envision of Throne. Although he accepts the Throne as one of the spheres and appears as if he shares the same opinion with the Medieval Islamic philosophers, he also attributes some symbolical meanings to "the Throne." He believes that the sphere of Throne can be known only by inspiration or by heart. According to him, the sphere of *Arsh* is not in the visible realm as understood by the philosophers, so it can be seen only by spiritual exploration. It is at the same time one of the levels of existence. It is the biggest entity that surrounds all other visible entities, and it has a soul. While its body gives us the meaning of "Throne," its soul implies "sovereignty." According to Ibn Arabi, it is wrong to understand "sitting of God upon the Throne" just like the sitting of a king on his throne. "Sitting upon" here implies to the glory or loftiness of God. Throne is the center of Divine management in the world. While the throne meaning of "Arsh" corresponds to the heart in human being, the sovereignty meaning of it corresponds to his bodily forces.

Key Words: Sitting Upon, Throne, Management, Glory

GİRİŞ

Arş ve Allah'ın ona istivâsı meselesi, ilk bakışta zihinlerde antropomorfist bir ilah anlayışını çağrıştırmaması nedeniyle, âlimler hicrî ilk asırlarda konuyu tenzihi zedelemeyecek şekillerde yorumlamışlar ve meseleyi derinlemesine inceleyen kitaplar telif etmişlerdir.¹ Arş'ın, Selef ülemâsı tarafından genelde "taht" manası dikkate alındığı bilinmektedir. Onlar yorum katmadan âyet ve hadislerden hareketle, arşın mahlûkâtın en yükseğinde yer aldığı, kâinâtın tavanı ve kubbesi şeklinde olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşleri mezheplerden bir kısmı tasdik ederken, Cehmiyye, Mûtezile, Mâturudiyye ve sonraki dönem Eş'âriyelerden çoğu ise, arşın "taht" anlamından ziyade, arş ile anlatılmak istenilenin "mülk" yani idâre olduğu için, bu anlamın dikkate alınması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Felsefecilerden bir kısmı ise, arşı âlemi bütün yönleri ile kuşatan yuvarlak bir felek olarak tasavvur etmişlerdir. Meselâ İbn Sina bu anlayıştan hareketle arşı taşıyan sekiz meleği, Muhît feleğinin altında yer alan sekiz felek olarak yorumlamıştır.² İhvân-ı Safâ ise astronomların belirttiği Muhît Feleği ve Atlas Feleği'nin Arş ve Kürsî'ye tekâbüle ettiğini ve onların da diğer felekler gibi döndüğünü kabul etmiştir.³ İlk dönemlerdeki tartışmaların ardından, sonraki dönemlerde Sünnî kelimcilerin çoğunluğu, izahında teşbihi hatırlatan zorluklar sebebiyle arş terimi için, başta mülk ve saltanat olmak üzere her iki manayı kapsadığı görüşünü benimsemiştir.⁴

Makalede görüşlerini sunacağımız Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ise, arşın ne Selefler gibi sadece taht manasına inhisar edilmesine, ne de Cehmiyye ve Mûtezile kelimcileri gibi sadece mülk manası kapsamında değerlendirilmesine katılmaz. Onun arş tasavvurunda hem taht manası, hem de mülk manası önemlidir. Bu açıdan en azından temel fikir olarak, müteahhir

¹ Bkz., Ebû Cafer b. Osman b. Ebî Şeybe, *el-Arş ve mâ ruviye fih*, thk., Muhammed b. Halife b. Ali et-Temîmî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1998; Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Arşu'r-Rahmân*, thk. Abdülaziz es-Seyrevân, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Arş*, thk., Muhammed b. Halife, el-Câmiatü'l-İslâmî, Medine, 2003 vd.

² Bkz., Yusuf Şevki Yavuz, "Arş" md. DİA, İstanbul, 1991, s. 408; Zehebî, bu yaklaşımların şer'i delillere ters düştüğünü belirlemektedir. Zehebî, age., I, 282-291; Ayrıca bkz., İbn Ebî Şeybe, age., s. 147

³ Bkz., İhvân-ı Safâ, *Resâil*, Beyrut, Dâru Sâdir, ts., s.139, 147

⁴ Bkz., Yavuz, agy.

kalamcılarının yaklaşımı, İbnü'l-Arabî'nin yaklaşımı ile paralellik arz etmektedir. İbnü'l-Arabî'nin arş ile ilgili görüşleri bazı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Makalede bu tenkitler değerlendirilerek, İbnü'l-Arabî'nin ulema arasındaki tartışmalara sebep olan, arş ile ilgili problemlere nasıl yaklaştığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Kur'an ve Hadis'te Arş

Arapça'da a-r-ş kelimesinin anlamı yüksekliktir. Diğer manalar ona mecaz olarak verilmiştir. Arş'in Arapça'daki meşhur anlamı ise, kralın tahtı olup, ayrıca evin tavanı, bir şeyin direği, mülk, adamın işinin kıvamı gibi birçok manada kullanılmıştır.⁵ Bazı dilbilimciler arş denince melikin tahtı ve evin tavanı anlamlarının esas olduğunu, diğer manalarının ise mecaz olduğunu söylemişlerdir.⁶ Kitabında Kur'an'daki garip kelimeleri açıklayan İsfahânî ise, taht anlamına gelen arş ile mecaz kullanımında izzet, güç ve memleket kastedildiğini belirtir.⁷

Kur'an'da arş kelimesi, Allah'a izafetle on sekiz yerde,⁸ insana izafetle ise beş yerde geçer.⁹ Allah'ın büyük (azîm)¹⁰ yüce (kerîm) ve şanı yüce (mecîd)¹¹ olan arşı¹² su üzerinde olup,¹³ Rahmân onun üzerine istivâ etmiştir.¹⁴ Bir kısım melekler arşı yüklenmişler ve bir kısmı da onun etrafında olup, hepsi Rablerini hamd ederek tesbih etmekte, O'na iman etmekte ve mü'minler için istiğfarda bulunmaktadırlar.¹⁵ Kıyamet günü yine bir kısım melekler, etrafında hamd ile tesbih edecekler¹⁶ ve arşı sekiz melek taşıyacaktır.¹⁷

Hadislerde arş, Rahmân'ın arşı,¹⁸ Allah'ın arşı¹⁹ semada Hz. Cebrâil'in²⁰ ve deniz üzerinde etrafını yılanlar çevirmiş olarak İblîs'in arşı²¹ manasında kullanılmıştır. Hz. Peygamber, Rabb'in arşının su üzerinde olduğunu²² ve nurdan yarattığı yakutun Allah'ın kelâmını iştince eriyip suya dönüştüğü, sonra rüzgârı yaratarak suyu onun üzerine koyduğunu, suyun üzerine de arşını koyduğunu bildirir. Yine hadiste haber verildiğine göre Arş, Kürsî'den iki bin yıl önce yaratılmıştır.²³ Rahman'ın arşının Cennet'in üzerinde ve cennet

⁵ ez-Zehebî, *age*, I, 271-276

⁶ Zeynüddin Ebû Abdullah er-Râzî, *Muhtârü's-Sihah*, thk., Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999, c. I, s. 205; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1994, c. VI, s. 313; Muhammed Mecdüddin Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk., Kurul, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005, s. 597.

⁷ Ebu'l-Kasım İsfahânî, *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1412/1992, s. 558

⁸ Şevki Zayf (ed.), *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1990, c. II, s.756

⁹ Yusuf peygamberin tahtı olarak, "arş" şeklinde, Yûsuf 12/100; en-Neml, 27/38, 41, 42.; Belkıs'ın tahtı olarak, "arş-ı azîm" şeklinde, en-Neml, 27/23, 38, 41, 42.

¹⁰ et-Tevbe 9/129

¹¹ Burûc, 15. "Mecîd" ifadesi hem Allah'a, hem de arşına nispetle kullanılmıştır. Bkz. Ebû Câfer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk, 2000, c. XXIV, s. 346

¹² el-Mü'minûn 23/116

¹³ Hûd, 11/7

¹⁴ Yûnus, 10/3; er-Ra'd 13/2.

¹⁵ Mü'min 40/7

¹⁶ ez-Zümer 39/75

¹⁷ el-Hâkka 69/17, Konu ile ilgili ayrıca bkz. Yavuz agm., s. 406-407

¹⁸ Abdurrezzak Sar'ânî, *Musannıf*, thk., Habiburrahman el-A'zamî, Meclisü'l-İlmî, (Beyrut, Mektebetü'l-İslâmî), Hind, 1403, c. III, s. 586, nr. 6747

¹⁹ Saîd b. Mansûr, *Sünen*, thk., Habiburrahman el-A'zamî, Dâru's-Selafiyye, Hind, 1982, c. II, s. 395, nr. 2963

²⁰ Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Daru Hicr, Mısır, 1999, c. III, s. 265, nr. 1793

²¹ İmam Ahmed, *Müsned*, thk. Şuayb Arnavut vd., Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2001, c. XVIII, s. 175, nr. 11629; Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musannıf*, thk. Kemal Yusuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409, c. VII, s. 495, nr. 37509

²² Ebû Abdullah Naîm b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten*, thk., Semîr Emîn ez-Züheyri, Kahire, Mektebetü't-Tevhîd, 1412, c. II, s. 466, nr. 1313

²³ Ebu Muhammed İsbahânî, *el-Azame*, thk. Rızaullah Muhammed İdris, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1408, c. II, s. 547, nr. 192

nehirleri arştan çıkmaktadır.²⁴ Yine Arş'ın Sa'd b. Muâz'ın vefatı sebebiyle titrediği,²⁵ Arş'ın gölgesinin bulunduğu,²⁶ arşı çok büyük dört meleğin taşıdığı,²⁷ arşın direkleri olduğu bildirilir.²⁸ Hülâsâ hadislerine göre "alt, üst, sağ, sol gibi yönleri, ağırlığı, gölgesi, köşeleri, sütunları bulunan bu arş, göğün üzerinde kubbe şeklinde duran büyük ve değerli bir nesnedir. Arş'ın sütunları üzerinde kelime-i tevhid yazılıdır. Sağında Hz. Peygamber'e tahsis edilen makâm-ı mahmûd bulunmaktadır..."²⁹ Arş o kadar büyüktür ki, semalar ve Kürsî, Arş'a göre çöle atılmış bir yüzük kadardır.³⁰

İbnü'l-Arabî'nin Arş Tasavvuru

İbnü'l-Arabî'nin arş ile ilgili anlatımlarında, ilk bakışta çelişkili ifadeler kullandığı görülür. Ancak mesele dikkatlice incelendiğinde, onun arşı sadece bir taht şeklinde anlamadığı ve arşı birçok boyutlarıyla ele aldığı anlaşılmaktadır. O öncelikle konuya, arşın kelime anlamlarından yola çıkarak açıklık getirir. Ona göre "arş" kelimesinin meşhur anlamı olan "taht" (serîr) ile birlikte, bir de "mülk" yani idare etmek anlamı çok önemlidir. Çünkü sadece taht manasına inhisar edildiği zaman, arş ile ilgili tartışılan birçok meseleyi, âyet ve hadislerde nelerin kastedildiğini çözüme kavuşturmak, hayli zor gözükmektedir. İbnü'l-Arabî, arşın mülk anlamına delil olarak, Arapça'da "Melik'in arşı dağıldı." denilince, idaresinin bozulması kastedildiğini söylemektedir. Arş ile ilgili meselelerin çözümünde en iyi yol, bu iki manadan hangisine irca edileceğini tespit etmekten geçer. Meselâ arşı taşıyanlar, mülk yani idare manasında düşünüldüğünde, arşın taşıyıcıları o idareyi yürütenler iken, taht manasında düşünüldüğünde arşı taşıyanlar, onun direkleri şeklinde anlaşılabilirdiği gibi, onu omuzlarında taşıyanlar olarak da anlaşılabilir.³¹

İbnü'l-Arabî, büyük mutasavvıflardan saydığı İbn Meserre el-Cebelî'nin idare anlamında alındığında, arşın dört boyutlu değerlendirilmesi gerektiği fikrine de katılır. Buna göre arş denince, onun bir cismi yani şekli vardır. Aynı zamanda her şeklin, olduğu gibi onunda bir ruhu bulunmaktadır. Bir başka deyişle arşın maddi ve manevi tarafı vardır. Dolayısıyla arş, rızık ve mertebe ile de alakalıdır. Kendi içerisinde ikiye ayrılan bu dört farklı yönüne göre, arşın tavsifi de farklı olacaktır.³²

Sûret olarak arş, ilk yaratılan cisimdir. Bu cisim nurdan bir taht şeklidir ve etrafında melekler dönmektedirler. Arşın ruhu ise cisminin taşıdığı ruhtur. Bu suret ve ruh, bütün suret ve ruhların meydana gelmesine sebep olduğu gibi, aynı zamanda idareleri de buradan olmaktadır. Bu meyanda arşı taşıyan yani Melik'in idaresini yürütenlerden; Hz. Âdem ve İsrâfil suretler, Hz. Muhammed ve Cebrâil ruhlar ile görevlidir. Ona göre suretler ve ruhların gıdaya ihtiyaçları vardır ve onlar maddi ve manevi rızıklardır. Bu suret ve ruhlar âlemi, nihayetsiz mertebeler içermektedir. Arş'ı taşıyanlardan Mikâil ve Hz. İbrâhim rızıklar, Mâlik ve Rıdvân mükâfat ve ceza işleri ile görevlidirler.³³ Burada ismi geçen peygamberler acaba gerçekten arşa

²⁴ İbn Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk., Şuayb Arnavud vd., Müessesetü'r-Risâle, Dımaşk, 2001, c. XIV, s. 143, nr. 8419

²⁵ Tirmîzî, *Sünenü Tirmîzî*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, ts., c. V, s. 689, nr. 3848

²⁶ Ebû Bekir Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk., Mahfuzurrahman Zeynullah vd., Metebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2009, c. VII, s. 117, nr. 2672

²⁷ İsbekânî, *age.*, c. III, s. 1054, nr. 571

²⁸ San'ânî, *age.*, c. III, s. 154, nr. 5135

²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, *agm.*, III, 407

³⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, c. I, s. 76, nr. 79

³¹ Bkz., İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (IV c.), Dâru Sâdir, Beyrût, ts., c. I, s. 149

³² İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, agy.

³³ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, agy.

vazifeli midir? Bu sorunun cevabını, İbnü'l-Arabî'nin bir başka metninde bulmaktayız.³⁴ Oradan anlaşıldığı kadarıyla adı geçen peygamberlerin kendileri arşı taşımamakta, yani idari görevde bulunmamakta, onların suretindeki melekler arşı taşımaktadırlar. İbnü'l-Arabî ayrıca, ilâhî yönetimin tamamını yürütenler anlamındaki arşı taşıyanların, Allah'ın zâtî sıfatları ile değil, subûtî sıfatları ile alâkalı olduğunun altını çizer. Bunlardan dördü dünyada gözüktür, ahirette ise hepsi görülür hale gelecektir.³⁵ Ona göre esmâ-i ilâhî açısından bakıldığında arş, Allah'ın subûtî sıfatlarla mukayyet isimlerinin istivâgâhı, zuhur ettiği yerdir.³⁶

İbnü'l-Arabî, ilâhî taht olan Arş'ın açıklamasında onu omuzunda taşıyan meleklerden bahseder. Onlar bu dünyada dört, kıyamette ise sekize çıkacaktır. Bunun sebebi ise, Arş'ın haşre taşınacak olmasıdır. O arşı taşıyan dört meleğin, bazı telakkilerde insan, aslan, kartal ve boğa suretinde olduğu görüşüne³⁷ de katılır. Hatta onun yorumuna göre Sâmîrî'nin gördüğü melek, arşı taşıyan meleklerden boğa suretinde olanıdır. Sâmîrî onu ilâh olarak hayal ettiği için, ona benzer bir buzağı yapmıştır.³⁸ İbnü'l-Arabî'nin bir başka metninde, arşı taşıyan meleklerin suretinin Cebrâil, Mikâil, İsrâfil, Rıdvân, Mâlik, Âdem, İbrâhim, Muhammed sureti üzere olduklarını söylemesi³⁹ daha önceki bilgi ile çelişkili gibi gözükmemektedir. Ancak bu anlatımda âlemin yönetiminden görevli sekiz melek ile ilgili olarak, bu isimleri daha önce kullandığı için, arşın mülk manasını dikkate aldığını hatırlamak gerekir.

İbnü'l-Arabî arşa, ayrıca bir varlık mertebesi olarak da bakmaktadır. Buna göre varlık mertebelerinin yedili tasnifinde arş, beşinci mertebeye olan cisimler mertebesinde yer alır.⁴⁰ Cisimler âleminin ilki olan arşı Allah Teâlâ akledilir olan "Cism-i küll"de görülebilir bir şekilde var etmiştir.⁴¹ Âlemin farklı itibarlara göre üç tertibini yapan İbnü'l-Arabî, yaratılış sırasına göre olan tertibi, Amâ, Levh-i mahfûz, Cisim, Arş ve onun tabanı Mâ-i câmid, Arş ve melekleri, Kürsî ve melekleri... şeklinde en son insana kadar devam eder. Mekân tertibinde ise Cism-i küll kadar olan mâkuller vardır. Sonra, Arş, Kürsî, Atlas ve toprağa kadar diğerleri gelir. Mertebelere göre ise tertip; İnsân-ı kâmil, Akl-ı evvel, Ervâh-ı müheymiyeye, Nefs, Arş, Kürsî, Atlas, Kesîb, Vesîle, Adn, Firdevs şeklinde mâdene kadar devam eder.⁴² Her üç tertibe göre âlemdeki bütün varlıklar gibi arş da Hakk'ın zuhurlarından, bir başka tabirle Vücûd'un taayyünlerinden biridir. O halde arş mekân olduğu gibi, aynı zamanda zuhur mertebesidir. Yine arş bir cisim olduğu gibi, bu cismin bir de ruhu bulunmaktadır.

İbnü'l-Arabî, Kur'an'da arş ile ilgili azîm,⁴³ kerîm⁴⁴ ve mecîd⁴⁵ şeklinde kullanılan ifâdeleri, arşın sıfatları olarak görmeye birlikte, aynı zamanda varlık mertebelerini anlatırken, o

³⁴ Bkz. İbnü'l-Arabî, *Ukletü'l-Müstevfiz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrût, 2005, s. 170

³⁵ Bkz. A. mlf., *Fütûhât*, I, 148-150; Aynı bilgi *Ukle*'de de tekrarlanmaktadır. s. 170, (Resâil)

³⁶ Bkz., İbnü'l-Arabî, *Kitâbu Istilâhî's-Sûfiyye*, s. 416, (Resâilü İbn Arabî içinde, hâşiye, Muhammed Abdülkerim en-Nemrî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2004); A. Avni Konuk, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz., Mustafa Tahralı, İz y.y., İstanbul, 1992, s. 78

³⁷ Bkz. Yavuz, agm., III, 407

³⁸ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. I, s. 150; Ayrıca bkz., Abdülkadir el-el-Cezâirî, *Buğyetü't-Tâlib alâ Tertîbi't-Tecellî bi Külliyyeti'l-Merâtib*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye Beyrût, 2004, s. 101

³⁹ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 170

⁴⁰ Bu konuda bkz. A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I*, (Mukaddime) Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı y.y., 2. Basım, İstanbul, 1994, Mustafa Tahralı *Varlık Mertebeleri (Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I içinde)* ve *Vücûd Mertebeleri (Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi II içinde)* MÜİFV. y.y., İstanbul, 1989); Mahmud Erol Kılıç, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, İstanbul, Sufi y.y., 2009, s. 250-326, vd.

⁴¹ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 169

⁴² Geniş bilgi için bkz., İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. III, s. 443

⁴³ et-Tevbe, 9/129

⁴⁴ el-Mü'minûn, 23/116

⁴⁵ Burûc, 85/15

mertebeleri arşlar olarak tabir ederek, arşa yeni manalar yükler. Taht manasına alındığında bunlar arşın sıfatlarıdır. O halde arş, "ihata edici olması sebebiyle ve aynı zamanda cisimlerin en büyüğü olduğundan ve değerli olmak bakımından "Arş-ı azîm", ihatası altındakilere kuvvet vermesi yönüyle "Arş-ı kerîm", yine diğer cisimleri ihata etmesi yönüyle şeref kendisine âit olduğu için "Arş-ı mecîd" diye isimlendirilir."⁴⁶ Bunlar bahsi geleceği üzere Rahmânî Arş'ın özellikleridir. Aynı zamanda bu arş, terkip âleminin ilkidir. İbnü'l-Arabî bu konuda şöyle der:

"Allah, Arş feleğini "Hâffîn melekleri" ile mâmûr etmiştir. İsrâfil'in makâmı buradadır... Hz. Peygamber "Kalemlerin cızırtısı"nı buradan işitmiştir. Refref buradan inmiştir. Ve ona fenâ hâli burada galebe çalmış, böylece terkîb âleminden tecrîd etmiştir... Yine bu felek, rü'yet için toplandıklarında, cennet ehli ile Hak arasındaki üç perdeden birisi olup son perdedir. Diğer ikisi Kürsî ve Atlas feleğidir."⁴⁷

İbnü'l-Arabî, arşın ikinci anlamı olan, mülk yani idare manasında da, beş arştan bahseder. Bu arşlar aslında varlık mertebelerinden ilk beşinin diğer adları olmaktadır. İlk arş, Hayat Arş'ı olup, İbnü'l-Arabî bu arşı meşiyet (dileme) ve hüviyet arşı olarak da isimlendirir. Bu arş, varlık mertebelerinde ilk mertebe olan lâ-tayyûn mertebesine karşılık gelmektedir. "O'nun Arş'ı su üzerinde idi"⁴⁸ âyetinde arşın hüviyete nispeti bunun delilidir. Ayrıca âyetteki su "Her şeyi sudan canlı hale getirdik"⁴⁹ âyetinde belirtilen sudur ve bahsedilen suya da cevher olması yönünden değil, canlı olması yönünden bakılması gerekir. İbnü'l-Arabî'nin takipçilerinden Abdulkâdir el-Cezâirî, bu arş ile ilgili bilgi verirken onun 'manaların feleği' olarak isimlendirildiğini ve akledilir bir arş olduğunu belirtir.⁵⁰ İkinci arş, Mecid Arş olup o da Akıl'dır.⁵¹ Üçüncü arş, Azîm Arş yani Levh-i Mahfûz'dur. Bu Arş'ın mertebelerde karşılığı, "nefs-i küll" mertebesidir. Dördüncü arş, Rahmân'ın Arş'ıdır ki, o makalemizin konusu olan feleklerin feleği şeklinde ifade ettiği Arş'tır. el-Cezâirî bu arş için "istivâ arşı" tabirini kullanır.⁵² Beşinci arş, Kerîm Arş yani kademeyn yeri olan Kürsî'dir.⁵³

İbnü'l-Arabî'nin arşa bir diğer yaklaşımı ise onu feleklerden bir felek saymış olmasıdır. Çünkü yaşadığı dönemde İslam filozofları, astronomların bildirdiği üzere⁵⁴ dokuz felek olduğunu söylemekteydiler. İhvân-ı Safâ'nın da belirttiği gibi sekiz ve dokuzuncu felek olarak kabul edilen Felek-i Muhît ve Atlas Feleği, dini terimde Arş ve Kürsî olarak isimlendirilmekteydi.⁵⁵ İbnü'l-Arabî'nin de ilk bakışta, kendi dönemindeki İslam filozoflarının görüşüne uygun olarak, en üstte olduğunu kabul ettiği felek, Rahmân'ın Arş'ıdır.⁵⁶ Ancak o Arş feleğinin, dokuzuncu felek olduğu görüşüne katılmaz. Kendi ifadesine göre Atlas Feleği'nden itibâren "tekvînin (yaratılış) tertîbi" konusunda İslam filozofları ile arasında ihtilâf bulunmaktadır.⁵⁷ Çünkü ona göre öncelikle feleklerin sayısı dokuz değil on beştir.⁵⁸ Ayrıca

⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. II, s. 436; el-Cezâirî, *Buğye*, s. 101

⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 170

⁴⁸ Hûd, 11/7

⁴⁹ Enbiyâ, 21/30

⁵⁰ Bkz. el-Cezâirî, *Buğye*, s. 101

⁵¹ el-Cezâirî'ye göre burada geçen akıldan kasıt "akl-ı evvel" dir. Bkz. el-Cezâirî, *agy*.

⁵² el-Cezâirî, *agy*.

⁵³ Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 168-174

⁵⁴ Mehmet Temelli, *Astrolojiye Toplu Bakış*, (Astroloji ve Simya içinde) Verka y.y., İstanbul, 1999, s. 225

⁵⁵ Bkz., İhvân-ı Safâ, *age.*, s. 139, 147

⁵⁶ el-Cezâirî, *Buğye*, s.101; Kâşânî, İdrîs fassında Şeyh'in feleklerden saydığı "arş" ile "akl-ı küllî"yi kastettiğini söyler. Akl-ı küllî ise rûh-i 'azam olup vücûdda felek mertebelerinin en büyüğü ve en yukarıda olanıdır. Kemâlüddin Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed el-Kâşânî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1903, s. 61

⁵⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. IV, s. 416

⁵⁸ Bkz., İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, thk. Ebu'l-Alâ Afîfî, İnşârâtü'z-Zehrâ, Tahran, 2. baskı, 1370, s. 79

arşın Atlas feleği olduğu görüşü⁵⁹ de doğru değildir. Bunun sebebi ise görülür âlemin ötesinde olduğu için, arş ve kürsî feleğinin varlığını bilinemeyeceğidir. Arş ve kürsî hakkında bilgi sahibi olmak ancak Hakk'ın bildirmesiyle, keşifle ya da peygamberin haberiyle mümkündür.⁶⁰ Arş ve kürsiyi, sûfîler içerisinde bile sâdece "Efrâd"dan olan çok az sayıda kişi bilebilir.⁶¹ İbnü'l-Arabî felsefeciler ve astronomları bu şekilde tenkit ederek, keşfi bilgisiyle onların düşüncelerini tashih etmiştir. Buna rağmen İbn Teymiyye onu yalancılıkla suçlayarak, bu bilgileri İhvan-ı Safâ ve felsefecilerden aldığını iddia etmektedir.⁶² Ancak dikkatlice incelendiğinde durum İbn Teymiyye'nin iddia ettiği gibi değildir. Kılıç'ın da belirttiği gibi,⁶³ İbnü'l-Arabî'nin kimden olursa olsun doğru bulduğu bilgiyi aldığı, ancak içinde tashih edilmesi gereken yerler varsa tashih ederek, o bilgi sahiplerini uyardığı eserlerinde sık rastlanan bir durumdur. Bu da onun bilgileri kendi süzgecinden geçirerek özgünleştirdiğinin bir göstergesidir.

İbnü'l-Arabî'nin arşı feleklerden saymasının sebebi, arşın cisim suretini kabul eden ilk varlık olmasıdır. Bu arş, aynı zamanda bütün cisimleri kuşattığı için, ona küllî cisim de denilmiştir. İbnü'l-Arabî arşı, ilk olarak küre şeklini kabul etmesi yönüyle de feleklerden biri sayar.⁶⁴ Bu küre şeklinin kuşatıcı özelliğinden kaynaklanan itibari bir şekil olduğu, feleklerdeki gibi hakiki olmadığının altını çizmek gerekir. Arş cisim suretini kabul ettiğinden uzunluğu, genişliği ve derinliği bulunmaktadır. Tabîat, Hebâ, Cisim (cism-i küll) ve Felek (şekl-i küll)⁶⁵ bu arşın içinde yer alırlar.⁶⁶ el-Cezâirî'nin açıklaması ile söyleyecek olursak, bu dördü Arş'ta zâhir olmuşlardır.⁶⁷ Şeyh-i Ekber'in arş için felek tabirini kullanması, astronomların ve felsefecilerin arşı diğer felekler gibi görmeleri ile aynı şey değildir. Çünkü İbnü'l-Arabî'nin terminolojisinde felek kavramı, birçok manayı ifade eden geniş bir anlam kazanmıştır.⁶⁸ Fusus şârihlerine göre İbnü'l-Arabî'nin dört unsuru, arş ve kürsîyi felek olarak isimlendirmesi, onları birer varlık mertebesi olarak kabul etmesindedir.⁶⁹ Şârihlerin görüşlerine ek olarak Titus Burchardt da, arş ve kürsînin daire şeklinde felek olarak kabul edilmesinin sembolik olduğunu belirtir. Ona göre İbnü'l-Arabî'nin bu yaklaşımı, "astronomiden metafiziksel ve bütünleyici kozmolojiye geçişe işaret eder."⁷⁰ Bu hususta İbn Teymiyye'nin, arşı felek olarak değerlendirenleri tenkit ettiği ve İbnü'l-Arabî'yi de bu gurup içinde saydığı görülmektedir.⁷¹ Hâlbuki İbnü'l-Arabî'nin arştan

⁵⁹ Bkz. Yavuz, agm., s. 408

⁶⁰ Bkz. Veysel Akkaya, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî'de İdris Peygamber*, Erkam y.y., İstanbul, 2010, s. 71-71

⁶¹ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 171

⁶² Bkz. İbn Teymiyye, age., s. 63-64

⁶³ Bkz. Mahmud Erol Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.12-13, 90-92, 132-134, 161-162

⁶⁴ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, agy., Fusus şârihlerinden Yakub Han, İbnü'l-Arabî'nin, Arş ve Kürsî'yi mecâzen felek olarak isimlendirdiği kanaatindedir. Bu manada İbnü'l-Arabî, anâsır-ı erbaaya da felek kategorisinde yer verir. Bkz. Yakub Han, *Tavzîhu'l-Beyân*, Matbau İftihâr, Delhi, 1897, 92

⁶⁵ İbnü'l-Arabî daha önce bahsi geçen Şekl-i küll için "felek" kelimesini kullanır. Bkz. el-Cezâirî, age., s. 100

⁶⁶ İbnü'l-Arabî, *Ukle*, s. 169-170

⁶⁷ Bkz., Cezâirî, age., s. 101

⁶⁸ Bkz., Akkaya, age., s. 68; Bu konuda bir fikir vermesi açısından bazı feleklerin isimlerini belirtelim: "Harfler feleği, (İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. I, s. 302) felek-i mâkul, (İbnü'l-Arabî, age, c. I, s. 61) felek-i sadr (age, c. I, s. 81) felek-i rûh, (age, c. I, s.110) felek-i tecdîdî'l-mutâlebe, (age, c. I, s. 633) felek-i işârât, (age, c. III, s. 443) felek-i müşâhede, (age, I, s. 83) felek-i behâ, (age, c. II, s. 154) felek-i îman, (İbnü'l-Arabî, *Tenezzülü'l-Emlâk min Âlemi'l-Ervâhi ilâ Âlemi'l-Eflâk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2000, s. 26) felek-i ism-i ilâhî." (İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. III, s. 202)

⁶⁹ Kâşânî, age, s. 61; Muhammed Pârsa, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, İntişârat-ı Dânişgâh, Tahran, 1987 s. 132; Yâkub Han, *Tavdîhu'l-Beyân*, Matbau İftihâr, Delhi, 1897, s. 92; Abdullah b. Ali el-Buhârî, *Meşâriku'n-Nusûs el-Bâhis an Gavamizi'l-Fusûs*, Slm. Ktp. Es'ad Efendi, nr. 1539, vr. 58a; Şerefüddin es-Siddîkî, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, Slm. Ktp. Ayasofya, nr. 001893, vr. 99b-100a

⁷⁰ Titus Burchardt, *Astroloji ve Simya*, trc. Mehmet Temelli, Verka y.y., İstanbul, 1999, s. 232

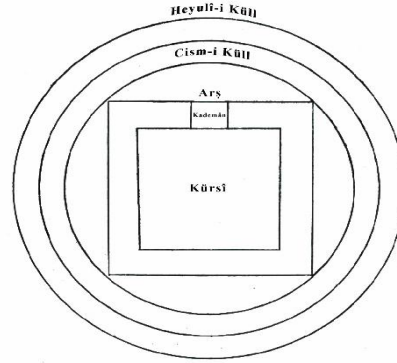
⁷¹ Bkz., İbn Teymiyye, age., s. 27

felek olarak bahsettiğinde kastettiği şey, açıklandığı üzere filozof ve astronomların bahsettiği felek ile aynı değildir.

İbnü'l-Arabî'ye göre taht olan arş, kare şeklindedir.⁷² Rahmân'ın istivâ ettiği bu arşın, dört direği ve dört yönü vardır. Arşın içi ise kovuk gibi boş ve geniş olup (mücevvef) Kürsî, felekler, cennetler, semalar ve diğerlerini içine alır ve hepsini kuşatır.⁷³ Kendisi bir müşahedesinde Arş'ın direklerini gördüğünü, onların nûrânî olduğunu ve nurlarının şimşek nûruna benzediğini söyler. Yine Arş'a ait bir gölgeden bahseder ki, bu gölgede kıymeti takdir edilemeyecek kadar bir rahatlık vardır. Bu gölge, arş feleğinin tabanındaki gölge olup aynı zamanda Rahmân'ın nûrunu perdelemektedir.⁷⁴

Taht olan arş ile ilgili bir diğer mesele, âyette belirtildiği gibi arşın su üzerinde olmasıdır.⁷⁵ İbnü'l-Arabî, bu âyeti 'Arş'ın direklerinin "mâ-i câmid" yani donmuş su üzerinde olduğu' şeklinde açıklamıştır. Câmid su ise soğuk havanın üzerinde olup, bu hava suyu dondurmuştur. Bahsedilen hava, karanlık bir nefes olup, Allah'tan başkasının bilemeyeceği bir gaybdir. Donmuş su üzerinde arşın olması, İbnü'l-Arabî'ye göre çok özel bir anlam taşır. Bu suyun arşı taşımasının sebebi, arş'a hizmet etmesi, onu tazim ve yüceltmesi içindir.⁷⁶ Yine bu su Rahmân'ın nefesinden gelen hayatı kabul etmekte olup, "Her şeyi sudan canlı hale getirdik."⁷⁷ ayeti buna delildir.⁷⁸ İbnü'l-Arabî'nin takipçilerinden Abdulkâdir el-Cezâirî, Câmid suyun filozofların görüşünün aksine hareket hâlinde olmadığını söyler. Buna delil olarak da Rasûlüllah'ın "Arş'ın mâ-i müstekarr"⁷⁹ (durağan su) üzerinde" olduğunu haber vermesini ileri sürer. Ona göre bu su, âlemin cesedi gibidir.⁸⁰

İbnü'l-Arabî'nin *Fütûhât*'ında arş ile ilgili bir çizimi bulunmaktadır. Bu çizim taht ve mülk anlamındaki arşı daha anlaşılır hale getirmektedir. Bu çizimde arş kare şeklinde olup, arşın taht anlamını yansıtır. Arşın etrafındaki daire ise, aslında direkleri içinde olup manevidir. Felek olarak arşı temsil etmekte ve arşın mülk anlamını simgelemektedir. Altteki daireler aslında bir soğanın katmanları gibi iç içedir.

Şekil 1: İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. III, s. 422

⁷² İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. III, s. 421

⁷³ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. III, s. 432

⁷⁴ Bkz. İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 436-437. İbnü'l-Arabî başka bir itibarla Arş'ı da bir gölge olarak görür. Her şeyin bir zıllı olup, Allah'ın zıllı ise Arş'tır. Ancak her gölge uzamaz. Ulûhiyyette de Arş, uzamayan gölgedir ancak gaybdir. İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-Celâle ve hüve Kelimetullah*, (Resâil içinde) s. 48

⁷⁵ Bkz., Hûd, 11/7

⁷⁶ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. III, s. 431

⁷⁷ Enbiyâ, 21/30

⁷⁸ Bkz. İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 436

⁷⁹ Buhârî, *Sahîh*, c. IV, s. 1724, nr.4407

⁸⁰ el-Cezâirî, *Buğye*, s. 102

Arş, esmâ-i hüsnâ'dan "el-Muhît" isminin mazharı olması sebebiyle, bütün âlemi kuşatmaktadır. Bu sayededir ki arş, âlemde kuşattığı şeyleri devrettirebilmektedir. Dolayısı ile onun ihatasında bulunan her şey dairevi olarak yerini alır.⁸¹ Arşın dairevi bir şekilde tüm âlemi kuşatıcılığı hususunda İbnü'l-Arabî, Hz. Peygamber'in, Kürsî'yi Arş'ta bir yüzüğe benzetmesini ve yine semaları da onun içinde bir yüzüğe benzetmesini delil getirir. Arş ihata özelliği yönüyle o kadar büyüktür ki, mahlûkat içinde ondan daha büyüğü yoktur. Arşın ihatası "Her şeyi ilmi ile kuşatır"⁸² âyetine göre ilâhî ihatadan, ilim ile olan ihatadır.⁸³

İbnü'l-Arabî'nin felekler ile ilgili görüşlerini anlatan kitabı Buğye'de, el-Cezâirî arşı, "tabii, nûrânî, misâlî, şeffâf, dâirevî olup, bu şekliyle bütün âlemi kuşatır" diye tavsif eder.⁸⁴ Burada arşın dâirevî oluşunun belirtilmesi, ilk bakışta cismî olarak "taht" şeklinde düşündüğümüz arş tarifine uymamaktadır. Ancak arşı manevi olarak "mülk" anlamında ilâhî yönetimin merkez yeri ve kuşatıcı özelliği ile, bütün cisimleri devrettiren bir felek olarak düşündüğümüzde, anlaşılır hale gelmektedir. el-Cezâirî ayrıca arşın dâirevî oluşu yönüyle, felekler gibi döndüğünün düşünülmemesini de istemiştir. Çünkü Arş ve Kürsî hareket hâlinde olmayıp, hareket ettiren konumundadır. Dönen ilk felek ise, Atlas feleği yani Burçlar feleğidir. Yine el-Cezâirî, İbnü'l-Arabî'nin eserlerinde Arş ve Kürsî'nin hareketinden bahsettiğinde, bundan onların manevi hareketi anlaşılması gerektiğini belirtir.⁸⁵ Astronomi bilgileri Arş ve Kürsî'nin devrettiğine kani iken, İbnü'l-Arabî onların aksine, hareket hâlinde olmadığını söylemiştir.⁸⁶ el-Cezâirî, Şeyh'in bu görüşünü değerlendirirken, astronomlara sırf bir muhalefet olsun diye değil, Kürsî ile ilgili bahsi geçen hadîs-i şerîften kaynaklandığını belirtir.⁸⁷

Arş'a İstivâ Meselesi

Arş konusunda en önemli meselelerden biri de istivâdır. "İstivâ, mutedil, düzgün ve eşit olmak; karar kılmak, oturup yerleşmek; yönelmek, yukarı çıkmak; hâkim olmak, tahta oturmak" gibi manalara gelir."⁸⁸ Rahmân'ın arşa istivâ etmesi hususu, İslam tarihinde erken dönemden (hicri II. asır) itibaren, İslam âlimleri tarafından izah edilmeye çalışılmış ve tartışılmaya başlanmış bir meseledir. Bu konudaki tartışmalar genel olarak tenzihci yaklaşım ile teşbihçi yaklaşım olmak üzere iki türlüdür. Allah'ın zatıyla arşın üzerinde oturduğunu düşünen teşbih ehline karşılık, tehzihi yaklaşım da kendi içerisinde farklı anlayışlar geliştirmiştir. Bunlardan ilk grup, istivâyı Allah'ın keyfiyeti bilinemeyecek bir sıfatı olarak görür ve te'vilden kaçınır. Bazı Selefi, Hanefî-Mâtürîdî ve Eş'arî âlimleri bu görüştedir. İkincisi ise, Allah'ın mahiyeti bilinemeyecek bir şekilde arşın üzerinde bulunduğunu anlatan bir sıfat olarak görür. Üçüncü grup da istivâyı ilâhî iradenin bütün varlıkları hâkimiyeti altına alıp, idare ettiğini anlatan bir sıfat olarak değerlendirir. Bu durumda istivâ mecazi bir anlam taşır. Bu görüş zaman içerisinde İslam âlimlerinin büyük çoğunluğun görüşü olmuş, Mu'tezile, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Şîa kelâmcılarınca savunulmuştur. Selef âlimlerinin Allah'ın keyfiyeti bilinmeyecek

⁸¹ İbnü'l-Arabî, *Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, (haz. Mustafa Tahralı), İstanbul, İz y.y., 1992, s. 99; Burada Arş'ın "el-Muhît" ismiyle alâkalı oluşu sebebiyle olsa gerek ki, İslam filozoflara onu "felek-i Muhît" olarak isimlendirdiklerini de hatırlatalım. Bkz., İhvân-ı Safâ, *age.*, s. 137

⁸² Tâhâ, 20/98

⁸³ Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. II, s. 436-437

⁸⁴ el-Cezâirî, *agy.*

⁸⁵ el-Cezâirî, *age.*, s. 103

⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 438

⁸⁷ el-Cezâirî, *age.*, s. 103

⁸⁸ Yavuz, *agm.*, s. 402

bir şekilde arşa istivası fazla tenkit edilmezken, başta müşebbihe olmak üzere istivadan hükümdarın tahtına oturması şeklindeki antropomorfist yaklaşım imkânsız görülmüştür.⁸⁹

İbnü'l-Arabî ise istivânın, Allah hakkında bir cisme oturma anlamında olmadığını, onun manevi bir hakikat olup, herkese nispet edildiğini söyler. Bununla birlikte istivâyı izah için zahir manasının dışında değerlendirmeye de gerek yoktur.⁹⁰

Teşbih içeren ifadeler konusunda âlimlerin görüşlerini aktaran İbnü'l-Arabî, Mücessime ve Muattıla gibi batıl görüş haricindeki bütün âlimlerin ve keşif ehli sufilerin ortak görüşünün, Hakk'ın yaratılan varlıklara ait şeylerle vasıflanmasının tahdit ve teşbih içerdiği için, olduğu gibi anlaşılmasının mümkün olmayacağıdır. Aksine bu tür ifadeler, Hakk'ın zatının gerektirdiği şekilde tenzih ve takdise hamledilir. Çünkü bu ifadeler muhatapların anlaması için beyan edilmiştir.⁹¹ Yine ona göre bu ifadeler aklî olmayıp lügavîdir. Çünkü aklî benzerlik imkânsızdır.⁹² Hadislerde sûret, zira', kadem, istivâ gibi ifadelerin geçtiğini hatırlatan İbnü'l-Arabî, istivânın yerleşmek, yönelmek ve istilâ anlamlarına geldiğini söyler. Ancak bu anlamlardan istilâ manasının Hak için kullanılmayacağını, bu şekilde kullananların "Mubtilûn" gurubuna dâhil olacağını belirtir.⁹³ Ona göre bu manalardan yerleşmek, cisimlerin özelliği olduğundan, Allah için mümkün olmaz, "sübut" anlamında ise kullanılabilir. İstivâ "kast" anlamında olduğunda ise irade anlaşılır ki, bu da kemal sıfatıdır. Kur'an'da istivâ Hak için iki şekilde kullanılmıştır. Birisi "istevâ ile's-semâ"⁹⁴ (semâyaya istivâ etti) ki bu yönelmedir. "İstevâ ala'l-arş"⁹⁵ (arşa istivâ etti) ifadesinde ise sahiplenme manası vardır. İbnü'l-Arabî burada yaptığı gibi, bütün teşbih ifadelerinde yapılması gereken şeyin, onun ruhuna yönelerek ve ne fayda sağlanacağına bakarak tenzihle hamletmek gerektiğini vurgular.⁹⁶ Ancak onun bu yaklaşımı Selefler gibi sırf tenzih olarak değerlendirilemez. Çünkü o sırf tehzihin aklî olup Hakk'ı kayıtlayacağı görüşündedir. Yine sadece teşbih de vehmî olup, o da Hakk'ı kayıtlayacaktır. Bundan dolayı o, keşfe dayalı olanın esas teşkil edeceğini söyleyerek "teşbihte tehzih, tehzihde teşbih" ilkesini benimsemiştir.⁹⁷ Bu manada selefî ekolün düşüncesini yansıtan İmâm Malik'in "İstivâ mâlûmdur. Keyfiyeti ise meçhûldür. Ona îmân vâciptir. Onun hakkında soru sormak bid'attır."⁹⁸ şeklinde yaklaşımı tenkit ederek, Hakk'ın müşâhede edilebileceğini, fakat bu zevkin aktarılamayacağını belirtir. *Fusus* şârihleri de, İbnü'l-Arabî'nin istivâ hakkındaki değerlendirmelerini, Hakk'ın arşta Rahmân ismiyle zuhuru, zâtî yüceliğini ızhar etmesi şeklinde izah etmişlerdir.⁹⁹

İbnü'l-Arabî, Allah'ın arşa istivâsının er-Rahmân ismiyle olduğuna dikkat çeker. Ve bu istivâ "onun şanına yaraşır şekilde olup, teşbih ve tekyif olmaksızın sadece onun bileceği şekildedir."¹⁰⁰ İstivânın ilâhî isimler ile irtibatı açısından değerlendirilmesi hususunda, İbnü'l-Arabî'nin başta gelen takipçilerinden Sadreddin Konevî'nin, kürsî ve yedi kat göklerin de, Allah'ın başka isimlerinin istivâ yeri olduğunu belirtmesi, ilâhî nizamın nasıl işlediğinin

⁸⁹ Bkz. Yavuz, *agm.*, s. 402-404; Veysel Kasar, *Kur'an'da Müteşabihattan İstivâ Kavramı*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, Şanlıurfa, yıl: 1992, sayı: III, s. 201-227

⁹⁰ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. I, s. 45

⁹¹ *Age.*, c. I, s. 91

⁹² *Age.*, c. I, s. 98

⁹³ Akkaya, *age.*, s. 134

⁹⁴ Bakara, 2/29

⁹⁵ A'râf, 7/54; Yûnus, 10/3; Ra'd, 13/2; Tâhâ, 20/5; Furkân, 25/59; Secde, 32/4; Hadîd, 57/4

⁹⁶ Bkz. *Fütûhât*, c. I, s. 99, Ayrıca bkz. Akkaya, *age.*, s. 133

⁹⁷ Akkaya, *age.*, s. 154-158

⁹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Meftâhu'l-Gayb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, c. VII, s. 147

⁹⁹ Bkz., Akkaya, *age.*, s. 134

¹⁰⁰ İbnü'l-Arabî, *Ukletü'l-müstevfiz*, s. 170

anlaşılması açısından önemlidir.¹⁰¹ İbnü'l-Arabî'ye göre Rahmân ismiyle istivâ, Rahmânî nefesten kaynaklanmaktadır.¹⁰² Allah'ın, Rahmân ismini bir şey ile vasıflandırmadığı gibi, arş da sıfatlardan bir şey ile mukayyet yapmamış olması,¹⁰³ arşın âlemdeki şümülünü göstermektedir ki, bu rahmetin şümülü anlamına da gelmektedir. Rahmet arşta yerleşmiş bulunduğundan, rahmetin dışındakiler ârizîdir. Dolayısı ile her şey Rahmân'a ve onun rahmetine dönecektir.¹⁰⁴ Rahmet, vücûdun (varlığın) kendisidir. Ve Rahmân da, "vücûd" oluşu açısından Hak'tır. Bu sebeple "istivâ", kesinlikle er-Rahmân'dan başka bir isme izafe edilmemiştir.¹⁰⁵ İbnü'l-Arabî Rahmân ismiyle istivânın, padişahların istivâsına da benzetilemeyeceğini hatırlatır. Allah bir cisim olmadığı için, cisimlerin istivâsı gibi düşünülmesi yanlıştır. Allah'ı, başkasının bilemeyeceğini, dolayısı Kadîm olanın muhdes benzetilmesini reddeden İbnü'l-Arabî, Müşebbihe ve Muattıla'ya karşı çıkmıştır.¹⁰⁶

İbnü'l-Arabî'nin istivâ ile ilgili bir diğer yaklaşımı, Arş'a verdiği yeni anlamlara göre zenginlik kazanır. Bir metninde arş için "mâsivasının hepsi"¹⁰⁷ tarifini kullanır. Bu durumda istivâ, bütün mahlûkatı içine alacaktır. Arş için böyle bir tarif yapmasının sebebi Arş'ın, Hakk'ın var olan bütün mülkünü ihtiva etmesi olarak düşünülebilir.¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî arş ile ilgili tarifinin devamında paradoks bir ifade kullanarak bu kez, varlıktan her bir cüz'ün Hak için Arş olduğunu söyler. Çünkü varlıklar O'nun mülküdür.¹⁰⁹ Bütün varlıkları arş, varlıklardan her birini arş olarak tanı, vahdette kesret-kesrette vahdet ilkesinin bir başka söyleyiş şeklidir. Bu ikinci tarif için, Dâvûd el-Kayserî'nin şu yorumu uygun düşmektedir; "Bir şey başka bir şeyden, O'na daha yakın olmayacağı için, Hakk'ın istivâsı her şeye istivâdır."¹¹⁰

İbnü'l-Arabî'ye göre arş, dünyada Kâbe, insanda ise kalbin karşılığıdır. Bu manada o, Kâbe'nin etrafında tavaf edenleri, arşın etrafındaki meleklerle benzetir.¹¹¹ Arş'ın insanın kalbinin karşılığı olması, Hakk'ın arşa istivâsı gibi kalbe istivâsının da aynı olduğu anlamına gelmez. Hatta birbirinin zıddına gerçekleşir.¹¹² Hakk'ın kalbine istivâ ettiği kişi de, kutub olan kimseden başkası değildir.¹¹³ Bu manada esmâ-i ilâhiyenin mazharı olan insân-ı kâmile, "el-arşü'l-mahdûd" denmiştir.¹¹⁴

İbnü'l-Arabî'nin bir metninde insan ile âlem karşılaştırmasında arşın, insanın bedenine tekabül ettiğini söylemektedir.¹¹⁵ Bu yaklaşım da arşın bütün varlığı ihatası yönüyle ilgilidir. O halde kalbe tekabül eden arş için, taht olan arştan bahsedileceği gibi, bedene tekabül eden arş için de arşın kuşatıcılığı, mülk oluşu dikkate alınır. Aynı durum arşın tekabülü olan Kâbe ve onun sınırları içine giren harem bölgesi için de düşünülebilir.

¹⁰¹ Bkz., Sadreddin Konevî, *el-Fukûk*, thk. Muhammed Hacvî, İntişârât-ı Mevlâ, Tahran, 1413, s. 216

¹⁰² Bkz. İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. II, s. 436;

¹⁰³ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. III, s. 128

¹⁰⁴ Bkz. İbnü'l-Arabî, *age.*, c. II, s. 362; c. III, s. 100; c. IV, s. 274; c. II, s. 386

¹⁰⁵ Konevî, *age.*, s. 205

¹⁰⁶ Akkaya, *age.*, s. 133-134

¹⁰⁷ İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. IV, s. 243

¹⁰⁸ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. I, s. 539

¹⁰⁹ İbnü'l-Arabî, *age.*, c. IV, s. 243

¹¹⁰ Dâvud Kayserî, *Matla'u husûsi'l-kilem fi meânî Fusûsi'l-Hikem*, Dâru'l-İtisâm, Tahran, 1416/1996, s. 413

¹¹¹ Bkz., İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. I, s. 702

¹¹² Bkz., Bkz. İbnü'l-Arabî, *Kitâbu'l-Celâl ve'l-Cemâl*, s. 31 (Resâil içinde)

¹¹³ Amlf., *Tecelliyât*, 31. Tecelli, s. 339 (Resâil içinde)

¹¹⁴ Bkz. Süleyman Uludağ, "Arş" md., DİA, İstanbul, 1991, c. III, s. 410

¹¹⁵ Bkz., İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, c. I, s. 120; Ayrıca bkz. *Tedbirât*, s. 211-213, (Resâil içinde s. 387-388)

İbnü'l-Arabî'de arşın, ayrıca esmâ-i ilâhiyeden el-Muhît ismine, harfler içerisinde Kaf harfine, aynı menzillerinden ez-Zira' menziline, burçlardan da İkizler burcuna, *Fusus*'taki bölümlerden de, İsmâilî kelimedeki âlî hikmet fassına tekabül ettiği belirtilmiştir.¹¹⁶

Arş'a istivâ ile ilgili bilinmesi gereken bir diğer konu da yüksekliktir. Hak Teâlâ, mekânların en yükseği arş olduğundan, oraya istiva etmiş, zâtî yüksekliğini böylece izhar etmiştir. Bu yönüyle Hak için mekân yüksekliğinden bahsedilir. Ancak Hak 'el-Alî' isminin gereğince sadece mekân olarak değil, mertebe, zat ve sıfatlar olarak da yüksektir.¹¹⁷ Ona göre Hz. İdris'in yükseltildiği mekân olan Güneş feleğinin, âyette yüksek mekân olarak ifade edilmesi¹¹⁸ mertebe yüksekliğine işaret etmektedir, mekân yüksekliği ise arşa aittir.¹¹⁹

SONUÇ

İbnü'l-Arabî'nin arş tasavvurunda âyet ve hadislerde geçen teşbîhî ifadeler, tenzîh çerçevesinde yorumlanarak anlatılmıştır. Ancak o ne selef uleması gibi arş ve istivâyı izah edilemeyecek bir mesele görmüş, ne de sonraki dönemdeki ulema gibi, arşı izah güçlüğünden dolayı sadece mülk anlamında yorumlamıştır. İbnü'l-Arabî, arşı hem taht hem de mülk anlamıyla birlikte ele almış, meseleyi bir bütün olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Onun bu yaklaşımının arş ile ilgili âyet ve hadislerde geçen ve ilk bakışta çelişkili gibi görülen ifadeleri, daha iyi anlamaya yardımcı olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Arabî, arş ve istivâ konusuna çok farklı açılardan bakabilmesi neticesinde ortaya zengin, anlaşılması ve izahı daha kolay bir tasavvur çıkmıştır. İbnü'l-Arabî arşı sadece bir cisim olarak görmemiştir, aynı zamanda bu cismin bir de ruhu vardır. Dolayısı ile arşın cismi taht, ruhu da mülk manasını karşılamaktadır.

Ona göre Allah'ın tahtı ve ona istivâsı, bir padişahın tahtı ve ona oturması gibi anlaşılabilir. Yine tahta oturmak, padişahın istilâsı gibi de anlaşılmalıdır. Hakk'ın arşa istivâsı, Zâtî yüceliğini izhar etmesidir. İbnü'l-Arabî teşbih ifadelerinin lügavî olduğunun altını çizer ve bu tür ifadelerin tenzih ve takdise hamledilmesi gerektiğini söyler. Arş ilâhî isimlerden zâtî değil, subûfî sıfatların zuhur ettiği bir mahaldir. Âlemde ilâhî yönetim ve âlemin idaresi buradan gerçekleşmektedir. Bu manada arşı taşıyan melekler, aynı zamanda mülk anlamında ilâhî idarede, -Hakk'ın subûfî sıfatlarının gereğine uygun olarak- en büyük görevleri üstlenen meleklerdir.

Arş, Vücûd'un (Hakk'ın varlığının) zuhurunda, varlık mertebeleri içerisinde, cisimler âlemi denilen beşinci mertebeyi temsil etmektedir. Bu itibarla bütün cisimleri kuşatmakta, cisimler o kaynaktan neşet etmektedir. Bu Rahmânî olan arş, cisimlerin en büyüğü, onlara kuvvet veren ve onları kuşatandır.

Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin arşa yeni anlamlar yüklediği görülmektedir. Bu manada beş arştan bahseder ve her bir arşı ilk beş varlık mertebesi için kullanır. İbnü'l-Arabî arşı aynı zamanda feleklerden sayar. Bu konuda İslam filozofları ile hemfikir gibi gözüksün de, kendisi onlar ile aralarında bu meselede ihtilaf olduğunu belirtir. İslam filozofları arşı, görülebilir âlem içerisinde dokuzuncu felek olarak tasavvur ederken, İbnü'l-Arabî onun gayb âleminden olduğunu hatırlatarak, arşı anlamak için ancak çok az kişinin bilebileceği keşfî bilgi gerektiğini söyler. Yine onlardan farklı olarak arşı "felek" olarak nitelemesi itibari, manevi ve semboliktir.

¹¹⁶ Bkz. Abdalbâkî Miftâh, *Kur'an-Varlık* (Fusus'u Hikem'in Anahtarları), trc. Vahdettin İnce, Kısınan y.y., İstanbul, 2008, s. 173

¹¹⁷ Bkz., Akkaya, age., s. 132-143, Yükseklik ile ilgili ayrıca bkz., *Fusus*, s. 75-76

¹¹⁸ Meryem, 57

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz., Akkaya, age., s. 121-122

Ayrıca çalışmamızda İbn Teymiyye'nin, İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini, İslam filozofları ile aynı kategoride değerlendirerek eleştirmesinin isabetli olmadığı görülmüştür.

İbnü'l-Arabî, arş kavramına yeni tarifler eklemiştir. Bu hususta arşı mâsivanın hepsi olarak tarifi, arşın bütün varlıkları kuşatması ile ilgili farklı bir yaklaşımdır. Ona göre arşın insanda iki tekabülü vardır. Bunlardan birisi kalp olup, taht anlamındaki arşa karşılık gelir. Diğeri ise kuşatıcı özelliği sebebiyle insanın bedeni olup, mülk anlamındaki arşa karşılık gelir. Hakk'ın kalbe istivâsı, insanın esmâ-i ilâhiyenin mazharı olması, bedene istivâsı ise bu esmânın bedende zuhur etmesi şeklinde anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

- AKKAYA, Veysel, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî'de İdris Peygamber*, Erkam y.y., İstanbul, 2010.
- BEZZÂR, Ebû Bekir, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk., Mahfuzurrahman Zeynullah vd., Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medine, 2009.
- BUHÂRÎ, Abdullah b. Ali, *Meşâriku'n-Nusûs el-Bâhis an Gavamızı'l-Fusûs*, Süleymaniye Kütüphanesi, Es'ad Efendi, nr. 1539.
- BURCHARDT, Titus, *Astroloji ve Simya*, trc. Mehmet Temelli, Verka y.y., İstanbul, 1999.
- EL-CEZÂİRÎ, Abdülkadir, *Buğyetü't-Tâlib alâ Tertîbi't-Tecellî bi Külliyyeti'l-Merâtib*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- EBÛ ABDULLAH Naîm b. Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten*, thk., Semîr Emîn ez-Züheyri, Kahire, Mektebetü't-Tevhîd, 1412, c. II, s. 466, nr. 1313.
- EBÛ BEKİR b. Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Musannuf*, thk, Kemal Yusuf Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1409.
- EBÛ CAFER b. Osman b. Ebî Şeybe, *el-Arş ve mâ ruviye fih*, thk., Muhammed b. Halife b. Ali et-Temîmî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1998.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed Mecdüddin, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk., Kurul, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005.
- HORASÂNÎ, Ebû Osman Saîd b. Mansur b. Şu'be, *Sünen*, thk., Habiburrahman el-A'zamî, Dâru's-Selefiyye, Hind, 1982.
- İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414/1994.
- İBN TEYMIYYE, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Arşu'r-Rahmân*, thk. Abdülaziz es-Seyrevân, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- İBNÜ'L-ARABÎ, Muhyiddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Arabî et-Tâî, *Fusûsu'l-Hikem*, thk. Ebu'l-Alâ Afîfî, İnşârâtü'z-Zehrâ, Tahran, 2. baskı, 1370.
- el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (IV c.), Dâru Sâdır, Beyrût, ts.
- Kitâbu Istilâhi's-Sûfiyye*, Resâilü İbn Arabî içinde, hâşiye, Muhammed Abdülkerim en-Nemrî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2004.
- Kitâbu'l-Celâl ve'l-Cemâl*, (Resâil içinde)
- Kitâbu'l-Celâle ve hüve Kelimetullah*, (Resâil içinde)
- Tecelliyât*, 31. Tecelli, (Resâil içinde)
- Tenezzülü'l-Emlâk min Âlemi'l-Ervâhi ilâ Âlemi'l-Eflâk*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2000
- Ukletü'l-Müstevfiz*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 2005.
- İHVÂN-I SAFÂ, *Resâil*, Beyrut, Dâru Sâdır, ts.
- İSBEHÂNÎ, Ebu Muhammed, *el-Azame*, thk. Rızaullah Muhammed İdris, Dâru'l-Âsime, Riyad, 1408.
- İSFEHÂNÎ, Ebu'l-Kasım, *Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1412/1992.

- KASAR, Veysel, *Kur'an'da Müteşabihattan İstivâ Kavramı*, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı, Şanlıurfa, yıl: 1992, sayı: III.
- KÂŞÂNÎ, Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ebi'l-Ganâim Muhammed, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, el-Matbaatü'l-Meymeniyye, Kahire, 1903.
- KAYSERÎ, Dâvud, *Matla'u husûsi'l-kilem fî meânî Fusûsi'l-Hikem*, Dâru'l-İtisâm, Tahran, 1416/1996.
- KILIÇ, Mahmud Erol, *Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, İstanbul, Sufi y.y., 2009.
- KONEVÎ, Sadreddîn, *el-Fukûk*, thk. Muhammed Hacvî, İntişârât-ı Mevlâ, Tahran, 1413.
- KONUK, Ahmet Avni, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz., Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı y.y., 2. Basım, İstanbul, 1994.
- Tedbirât-ı İlâhiyye Tercüme ve Şerhi*, haz., Mustafa Tahralı, İz y.y., İstanbul, 1992.
- MIFTÂH, Abdalbâkî, *Kur'an-Varlık* (Fususu'l Hikem'in Anahtarları), trc. Vahdettin İnce, Kitsan y.y., İstanbul, 2008.
- PÂRSA, Muhammed, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, İntişârât-ı Dânişgâh, Tahran, 1987.
- RÂZÎ, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- RÂZÎ, Zeynüddin Ebû Abdullah, *Muhtârû's-Sihah*, thk., Yusuf eş-Şeyh Muhammed, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999.
- SAN'ÂNÎ, Abdurrezzak, *Musanıf*, thk., Habiburrahman el-A'zamî, Meclisü'l-İlmî, (Beyrut, Mektebetü'l-İslâmî), Hind, 1403.
- SİDDİKÎ, Şerefüddin, *Şerhu Fusûsi'l-Hikem*, Slm. Ktp. Ayasofya, nr. 001893.
- ŞEVKÎ Zayf (ed.), *Mu'cemu Elfâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Meârif, Kahire, 1990.
- ŞEYBÂNÎ, Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed*, thk., Şuayb Arnavud vd., Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, 2001.
- TABERÎ, Ebû Câfer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-Risâle, Dimaşk, 2000.
- TAHRALI, Mustafa, *Varlık Mertebeleri* (Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi I içinde) ve *Vücûd Mertebeleri* (Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi II içinde Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı y.y., İstanbul, 1989)
- TAYÂLISÎ, Ebû Dâvud, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî, Daru Hicr, Mısır, 1999.
- TEMELLÎ, Mehmet, *Astrolojiye Toplu Bakış*, (Astroloji ve Simya içinde) Verka y.y., İstanbul, 1999.
- TEMÎMÎ, Ebu Hâtim Muhammed b. Hibban b. Ahmed, İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- TIRMÎZÎ, *Sünenü Tirmîzî*, thk., Ahmed Muhammed Şâkir vd., Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, ts.
- ULUDAĞ, Süleyman, "Arş" md., DİA, İstanbul, 1991.
- YAKUB HAN, *Tavdîhu'l-Beyân*, Matbau İftihâr, Delhi, 1897.
- YAVUZ, Yusuf Şevki "Arş" md. DİA, İstanbul, 1991.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Arş*, thk., Muhammed b. Halife, el-Câmiatü'l-İslâmî, Medine, 2003.